

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ**

LEYLA ORXAN QIZI VƏZİROVA

**AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ SİNONİMİKANIN
MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ. KONNOTASİYANIN
PAYLANMASI**

Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

İxtisas – 5714.01 – Müqayisəli tarixi və müqayisəli
tipoloji dilçilik

BAKİ-2013

*Tədqiqat işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin rus dili
kafedrasında yerinə yetirilmişdir*

Rəsmi opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Eldar Rizvan oğlu Piriyev
Filologiya elmləri doktoru, professor
Ramazan Salam oğlu Məmmədov
Filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Oruc oğlu Məmmədov

Aparıcı müəssə: Bakı Dövlət Universiteti, rus dilçiliyi
və Azərbaycan dilçiliyi kafedraları

Müdafiə “30__” 04_2013 –ci il saat _____-da Bakı Slavyan
Universiteti nəzdində filologiya elmləri üzrə doktorluq və fəlsəfə
doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyala-
rının müdafiəsini keçirən D .02.071 Dissertasiya şurasının iclasında
keçiriləcəkdir.

Ünvan AZ 10.14.Bakı şəh., S.Rüstəmov küç.,25

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında
taniş olmaq olar.

Aftoreferat“ _____” _____2013-cü tarixində göndərilmişdir.

**D.02.071 Dissertasiya şurasının
elmi katibi, filologiya elmləri
üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

N.R. Muqimova

IŞIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Tədqiqatçıların bildirdiyinə görə, müasir dilçilikdə insana doğru istiqamətlənmiş yeni bir dövr başlamışdır. Əlbəttə ki, bütün yeniliklər keçmişin təkrarıdır və insana doğru istiqamətlənmiş yanaşma hələ müasir nəzəri dilçiliyin banisi V. fon Humboldtun təlimində əks olunur. Buna baxmayaraq, hesab olunur ki, dil hadisələrinin öyrənilməsində *antroposentrik dilçilik* adlanan yeni yanaşma məhz ötən yüzilliyin sonu və hazırki yüzilliyin əvvəllərində formalaşmışdır. Dilçilikdəki antroposentrizmi yaxın keçmişdə hökmran olmuş strukturalizm tərəfindən müəyyən edilən formalizmin mütləqiliyinə özünəməxsus reaksiya kimi də qiymətləndirmək olar. Hər bir halda alimlər bildirirlər ki, hazırda müqayisəli tarixi və sistem-struktur paradiqmadan başqa üçüncü paradiqma da formalaşmağa başlamışdır. Bir halda ki, bu paradiqmanı ilk növbədə dildəki etnik mentalitet maraqlandırır, o, *antroposentrik* paradiqma adlanır.

Dil hadisəsi kimi sinonimiya universal səciyyə daşıyır. Bu universalıq, bir tərəfdən, dil sisteminin inkişafı qanunauyğunluğunda və müəyyən universal qanunlarda əks olunur. Digər tərəfdən, sinonimiyanın universallığı ondan ibarətdir ki, semantikanın diskretliyi daha aydın şəkildə bütöv paradiqmada işarənin ümumi mənasının bölünməsində özünü göstərir. Nəhayət, sinonimik paradiqmanın semantik və konnotativ həddi bilavasitə milli mentalitetin tələb və ehtiyaclarını əks etdirir. Mənanın işarə ilə ifadəsinə ehtiyac yoxdursa, deməli, belə məna da mövcud olmur. İzaflıq və dil vasitələrinə qənaət qanunlarının birgə fəaliyyətinin nəticəsi olaraq belə vəziyyəti nəzərə aldıqda iki və daha artıq dillərdə sinonimiya sisteminin müqayisəli tədqiqinin əhəmiyyətini nəzərə almamaq olmur. Bundan əlavə, belə tədqiqatların aktuallığı bilavasitə və qabarıq şəkildə müasir antroposentrik diskurs kontekstində təqdim edilir.

Tədqiqatın obyektı rus və Azərbaycan dillərində sinonimiya sistemləridir.

Tədqiqatın predmeti rus və Azərbaycan dillərində sinonimik sıranın semantik strukturu, ekstralinqvistik mənanın paradiqmal ifadəsində ümumilik və xüsusiyyətdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi bütün paradiqma boyu sinonimik sıranın dominantında verilən mənanın paylanması səciyyəsini

aşkar etməkdən, sıranın semantik diapazonunun müəyyənləşdirilməsindən, ekvivalent sıralarda mənanın identik diapazonunun ifadə edilməsi baxımından rus və Azərbaycan dillərində ümumilik və xüsusiyyətin üzə çıxarılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın əsas məqsədinə nail olmaq üçün aşağıdakı **konkret vəzifələr** həll edilmişdir:

- aparılan tədqiqatın nəzəri prinsipləri müəyyən edilmişdir;
- tədqiqata cəlb edilən dominantlar korpusu tərtib edilmişdir;
- rus və Azərbaycan dillərində sinonimik sıranın müqayisəli təhlili aparılmışdır;
- tədqiqatın nəticələri ümumiləşdirilmiş və qısa yekunlarla verilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi konkret leksik-semantik vahidlər üzrə sinonimik sıranın semantik diapazonunun paylanması xüsusiyyətinin aşkar edilməsindən, paradiqma həddlərində semantika və konnotasiyanın bağlılığının, rus və Azərbaycan dillərindəki sinonimik sıralarda müxtəlif mənalara tamlıq və səlislik dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti sinonimiyanın işarə sisteminin təkamülünün müəyyən qanunauyğunluğu kimi semiotik interpretasiyası, məzmunun onun ifadə formasına doğru konkret sinonimik paradiqmaların semantizasiyası, rus və Azərbaycan dillərində sinonimik sıranın strukturunun səciyyəsinin təsviri, həmçinin tədqiqatın nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və onların tezis şəkildə təqdimatından ibarətdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti bilavasitə olaraq rus və Azərbaycan dillərində sinonimik paradiqmanın və ümumən semantik sistemin konkret semantik təhlili ilə bağlıdır. Tədqiqatın həm materialları, həm də nəticələri izahlı və ikidilli lüğətlərin tərtibatı üçün əhəmiyyətlidir, onlardan ali təhsil müəssisələrində rus və Azərbaycan dillərinin semasiologiyası, müqayisəli leksikologiya, ikidilli leksikoqrafiyanın nəzəriyyəsi, kontrastiv dilçilik üzrə ümumi və xüsusi kursların hazırlanmasında istifadə etmək olar.

Problemin işlənmə dərəcəsi. Sinonimiya dilçiliyin daim aktual olan mövzularından biridir. Funksional baxımdan dil vahidlərinin əlaqəliyi diqqətdən kənar qala bilməz. Sinonimiya hələ lap qədimdən tədqiqat obyektı olmuşdur. Linqvistik düşüncənin olduğu yerlərdə, məsələn, hindular, yunanlar və ərəblər sinonimiyanı diqqət mərkəzində saxlamışlar.

Semiotik sistemlərin quruluş xüsusiyyəti sinonimiyaya yanaşmanı sistemli formaya malik relevant amilə yanaşma kimi şərtləndirmişdir, elə bir amilə ki, semiotik sistemin tərkibini müəyyən edir. Bu ciddi struktur yanaşma ilə yanaşı sinonimiya işarələrin substitusiyasının nadir imkanı kimi daim həm də empirik nöqtə-nəzərdən qiymətləndirilmişdir.

Sinonimiyanın nəzəri problemləri bütün tanınmış dilçilərin əsərlərində öyrənilmişdir. Sinonimiya ilə bağlı tədqiqat işlərinin bibliografiyası yüzrlərlə səhifə tutardı. Ümumən sinonimiyaya münasibət dilçiləri iki düşərgəyə ayırır. Amerika alimləri sinonimiyanı dil işarələrinin eyniliyi kimi təqdim edirlər. Avropa dilçilərinin əsərlərində isə bu hadisəyə kodun asimmetriyasının nəticəsi kimi yanaşılır.

Tədqiqatın işçi fərziyyəsi belə bir fikirdən ibarətdir ki, təbii dilin sinonimik sistemi filogenetik olaraq dünya haqqında təsəvvürlərin epistemoloji modellərinə sığır. Deməli, iki dilin sinonimik sistemlərinin müqayisəsi milli mentalitetlər üçün aktual olan anlayışların paradigmatl sərhədlərini müəyyən etməyə kömək edir. Müxtəlif dillərdə ekvivalent işarələr arasında fərqlər mənə səviyyəsində reallaşır. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, müqayisədən öncə ekvivalent sinonimik sıraların semantik təhlili aparılmalıdır.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Təbiətinə görə sinonimiyanın tipologiyası koqnitivliklə bağlıdır.
2. Dil kodunun asimmetriyası milli mentalitet kontekstində bürüzə olunur.
3. Sinonimik paradigmat baza mənası üzərində deyil, inteqral mənə üzərində qurulur.
4. İnteqral mənənin paradigmatl şəklində yayılması hər iki dildə universal səciyyə daşıyır.
5. Sinonimiyanın mənənin tam eyniliylə bağlamaq (Amerika dilçiliyinə xas olan nəzəriyyə) universal hal olan sinonimiya məntiqinə ziddir.
6. Sinonimiya tam olaraq semiotik əhəmiyyətə malik bir hadisədir, deməli, dünyanın dil vasitəsilə təsvirinin yaranmasında birinci dərəcəli amildir.
7. Müəyyən mənənin reallaşdırılması imkanı kimi sinonimiya dar çərçivədə deyil, semantik diapazonda bilavasitə olaraq bu hadisəni və bu imkanı milli mentalitetlə bağlayır.

8. Sinonimik paradigmatların formalaşması əlamət səciyyəsi daşıyır. Sinonimik paradigmatların üzvləri əlamətin aktuallaşmasına görə fərqlənir.

9. Sinonimiyanın nəzəri təhlili onu mətn bağlılığı amili kimi nəzərdən keçirməyə əsas verir. Bu baxımdan sinonimlərin istifadə olunması reduplikasiyanın xüsusi halı hesab oluna bilər. Deməli, sinonimiya paradigmatik xüsusiyyətdən başqa, həm də sintaqmatik relevantlıq əks etdirir.

10. Tədqiq olunan dillərdə müqayisəyə cəlb edilən paradigmatlar konseptual nüvəsinə görə oxşardır, fərqlər isə əksər hallarda üslubi səciyyə daşıyır. Rus dilində sinonimik paradigmat üslub baxımından aşağı çalarlı mənəyə doğru genişlənir. Azərbaycan dilində isə meyillik əks istiqamətdir – bunlar köhnəlmiş və üslub baxımdan yüksək mənalardır.

11. Rus dilində konkret mənəyə malik olan çox feil var ki, onların Azərbaycan dilində qarşılığı yoxdur. Belə sözlərin mənası lüğətlərdə təsviri formada verilir.

12. Bir qayda olaraq, rus dilində sözlərin ekspressiyası zərflər vasitəsilə verilir, leksik ekvivalentlik isə müşahidə olunmur.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiyada əsasən nəzəri və leksikoqrafik mənbələrdən istifadə olunur.

Tədqiqat metodları. Metodların istifadə olunması həll edilən vəzifələrlə tam olaraq şərtlənmişdir. Dissertasiyada təsviri, müqayisəli və komponent təhlil metodları tətbiq edilir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Tədqiqatın əsas nəticələri barədə mütəmadi olaraq Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin rus dili kafedrasında, universitetlərarası, respublika və beynəlxalq konfranslarda məruzələr, hesabatlar verilmişdir. Dissertasiyanın məzmunu bir monoqrafiyada və 30 məqalədə əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Girişdə tədqiqatın aktuallığı əsaslandırılır, onun obyektı və predmeti, məqsədi və vəzifələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyən edilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar göstərilir.

«Sinonimiya işarə sistemlərinin təkamülünün qanunauyğunluğu kimi. Rus və Azərbaycan dillərində sinonimikanın müqayisəli tədqiqinin nəzəri əsasları» adlı **birinci fəsil** üç yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil «İşarələr sinonimiyasının semiotik əsasları» adlanır. Burada semiotikanın elm kimi qurucularının ümumnəzəri ideyaları nəzərdən keçirilir.

Dissertasiyada semiotika nəzəriyyəsi üzrə əsaslı və ilkin əsər kimi Ç.S.Pirsin «İşarələr nəzəriyyəsinin məntiqi əsasları» tədqiqatı nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, Pirsin işarə nəzəriyyəsi fəlsəfi fenomenologiya konsepsiyası ilə əlaqəli öyrənməlidir. Bu zaman fəlsəfi fenomenologiya onun yaratıcısı E.Qusserlin təqdim etdiyi təmiz və ilkin halda götürülməlidir. E.Qusserlin fəlsəfəsinin əsas anlayışları «fenomenallıq» və «intensiya» anlayışlarıdır. Onun fikrincə, subyektin psixi təcrübəsi psixi təəssürlərdən başlayır. Psixi təəssüratın strukturunda həm predmet, həm də onun mahiyyəti əks olunur. Psixi təəssürləri alim fenomenlər adlandırır. Deməli, E.Qusserlin fəlsəfəsində şüurda mövcud olanlar fenomen adlanır.

Səciyyəvidir ki, Ç.S.Pirsin «İşarələr nəzəriyyəsinin məntiqi əsasları» əsəri «Fenomenologiyanın prinsipləri» adlı fəsilə başlayır. Elə bu fəslin və müvafiq olaraq kitabın birinci cümləsi proqram və strateji səciyyə daşıyır. Ç.S.Pirs yazır: «Fanerokopiya (və ya Fenomenologiya) faneronun təsvirini verir. Faneron dedikdə mən bu və ya digər şəkildə, müəyyən mənada şüurda mövcud olanların (iz present to), onların real əşyalara uyğun olub olmamasından heç asılı olmayaraq, cəmi kimi başa düşürəm»¹. Ç.S.Pirs idrakın əsas kateqoriyalarını üç əsaslı sinifə və ya onun özünün yazdığı kimi, məkan moduslarına bölür: ilkinlik, ikincilik və üçüncülük ideyaları. Pirsə görə, ilkinlik heç nədən asılı olmayan məişət və ya mövcudluq anlayışdır. Bu, applikasiya edilmiş konseptual sxemlər və istiqamətləndirmələrdən asılı olmayan «fenomenin təmiz halda olmasıdır». İkincilik öz-

¹ Пирс Ч.С. Логические основания теории знаков. СПб.: Алетея, 2000, с. 6.

özlüyündə bir fakt, obyektə münasibətdə dərk edilən mövcudluqdur. Obyektə münasibət real ziddiyyət vəziyyətində genişlənmə həyata keçirən fakt kimi qəbul edilir. Üçüncülük faktiki olaraq virtual dəyərlər dünyasıdır. Bu, reallığın dərk edilə bilən təbəqəsi, universallıqlar, qanunlar və istənilən çoxluğu yaradan mahiyyətlər mənzərəsidir.

Pirsin təliminə görə, şüur işarə səciyyəsi daşıyır və işarələrdən ibarətdir. Hətta insan belə işarədir, onu işarə kimi təfsir etmək lazımdır. İşarə reallığından kənarında ümumiyyətlə şüur mövcud deyildir. Pirs bildirir ki, təbiətinə görə şüur işarə, dil isə ictimai səciyyə daşıyır. İşarələr əşyaların oxşarı deyildir, sadəcə onları müəyyən qismdə təmsil edir. Əşya və onu əvəz edən işarə haqqında danışarkən Pirs, məlum olduğu kimi, üç növ işarəni qeyd edir. Birinci növ işarəni o, *ikonik* adlandırır. Belə işarələrə rəsmlər və ya fotolar aiddir. İkinci növ işarələri Pirs *indeks-ışarələr* adlandırır. Bura siqnal aiddir. Üçüncü növdə isə *ışarə-simvollar* cəmlənir ki, bura, məsələn, kitabı aid etmək mümkündür.

Pirs simvollar və ümumən işarələr haqqında fikir yürüdərkən düzgün olaraq motivasiya meyarından çıxış edir və bu da simvolu işarədən fərqləndirən mahiyyətini dərk etməyə imkan verir. Yəni simvol özündə mənanı əks etdirdiyi üçün təbii olaraq tamamilə konvensional mahiyyət kəsb edən təmiz işarədən fərqlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, Ç.S.Pirs fotoşəkil, siqnal (məsələn, barmaqla işarə etmək) və fikrin istənilən ifadəsi kimi hadisələr üçün ümumi ad olaraq *ışarə* terminindən istifadə edir. Pirs fikrini izah etmək üçün Aristotel və Burqersdayka istinad edir¹. Bu terminin belə istifadəsinə özünün məşhur «Dil mahiyyətinin axtarışında» əsərində R.O.Yakobson diqqət yetirmişdir: «İlkin olaraq «simvol» sözü eyni mənada həmçinin Sössür və onun davamçıları tərəfindən istifadə edilmişdir. Amma sonradan o bu terminin istifadəsinə qarşı etiraz etdi, çünki ənənəvi anlamda sonuncu mənə və forma arasında təbii əlaqəni nəzərdə tutur (məsələn, ədalət mühakiməsinin simvolu olaraq tərəzi)»². Sırf şərti hadisə kimi dil işarəsinə gəldikdə isə onun vacib fərqi ondan ibarətdir ki, o, müstəqil mənaya malik deyil və mənaya yalnız müəyyən kodun koordinatlar sistemində malik olur. F. de Sössür işarənin ixtiyariliyindən danışarkən təbii olaraq təbiətinə görə təmiz mahiyyət nəzərdə

¹ Пирс Ч.С., 96-97.

² Якобсон Р.О. В поисках сущности языка // Семиотика. М.: Радуга, 1983, с. 104.

tuturdu. Belə təmiz halda, yəni yalnız işarə kimi götürüldükdə o, tamamilə ixtiyari və şərti mahiyyət kəsb edir. Belə mahiyyət aspektində işarə birmənalı olaraq simvoldan fərqlənir, çünki simvol (ədalət mühakiməsinin simvolu kimi tərəzi) təbiətinə görə ifadə etdiyi əşya ilə oxşarlıq, uzlaşma təşkil edir.

Ç.S.Pirsin işarə nəzəriyyəsinin ən əsas müddəası dilin cəbrlə müqayisəsidir. Alim hesab edir ki, dildə mücərrəd mahiyyətlər əks olunur. R.O.Yakobson qeyd edir ki, istənilən cəbr formulu kommutasiya, assosiasiya və distribusiyaya qaydaları sayəsində ikonik işarəyə çevrilir. Beləliklə, «cəbr sadəcə diaqramın növlərindən biridir», «dil isə cəbrin növlərindən biridir». Pirs yaxşı başa düşürdü ki, «sözlərin cümlədə düzülüşü ikonik işarə mahiyyəti daşmalıdır ki, cümlə başa düşülsün»¹.

Sinonimiyanın semiotik aspekti onu dildə universal və aparıcı hadisə kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Sössürün dildə eynilik və fərqlərdən başqa heç nəyin olmaması haqda dedikləri prinsip etibarilə dildə sinonimiyadan, yəni sinonimik vasitələrdən başqa hey nə yoxdur anlamını verir. Bu zaman «eynilik» anlayışı işarənin sistemə daxil olmasına imkan verən zəruri oxşarlığın ifadəsidir. «Fərq» anlayışı isə sistemdə işarənin semiotik dəyərini təmin edən zəruri fərqin ifadəsidir.

Birinci fəslin **ikinci yarım fəsl** «Sinonimiya dil sisteminin inkişafının nəticəsi kimi» adlanır. Sinonimiyanın inkişafı üçün əsaslı stimul kimi dil kodunun asimmertiyası nəzərdən keçirilir. Dildə məzmun və formanın heterogenliyi qanunuyğunluq kimi qəbul edilir, çünki işarələr aləmi tam olaraq mənalar aləmi ilə uzlaşır. Bundan əlavə mənalar tam olaraq mümkün referentlərlə də uzlaşır. İşarənin invariant mənası həmişə lüğətdə dəqiq olaraq əks olunur. İstənilən halda lüğət tərtibatçısı semantikanın kombinator variantlığının çoxsaylı faktlarını müəyyən düzümə, ixtiyari intizama tabe edir. Lüğət şərhinin özü semantika üçün müəyyən mənada məcburi qaydada əndazəyə sığdırmaq səciyyəsi daşıyır. Digər tərəfdən, lüğət şərhinin mümkünlüyü və zəruriliyi variantların invariantla obyektiv əlaqəsinin olması demək deyildir. Şərh istənilən halda istifadə təcrübəsindən kənarlaşma deməkdir. Beləliklə, işarənin məna üzərində «axması» daim müşahidə olunur, çünki konsituasiya nitqin nitqdən kənar vəziyyəti kimi nitq təcrübəsi ilə daim üst-üstə düşməyə bilər.

¹ Якобсон Р.О., с. 108.

Xüsusi semiotik sistem olan dildə sinonimiya bütün semiotik sistemlərə xas olan ümumi cəhətləri əks etdirir. Əsas prinsip ondan ibarətdir ki, sinonimiya birsəviyyəli hadisə deyildir. İşarənin və onun qrammatik funksiyalarının yerdəyişməsi dil sisteminin təkamülünün universal qanunudur.

Tədqiqat işində sinonimiyanın əsası olaraq leksika nəzərdən keçirilir, çünki söz müxtəlif yaruslardakı dil vahidlərinin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən əsas dil vahidi kimi çıxış edir. Amma leksik vasitələrin sinonimiyası leksikadan kənara çıxır. Dilin bu xüsusiyyəti daha qabarıq şəkildə o zaman üzə çıxır ki, əgər təhlil davamlı olsun və onomasioloji istiqamətdə aparılsın.

Birinci fəslin **üçüncü yarım fəsl** «Müasir komparativistikanın prinsip və metodları» adlanır. Burada təhlilə başlanğıc kimi R.O.Yakobsonun iki fikri əsas götürülür. Komparativistika barədə mülahizələr irəli sürərkən o, dillərin oxşarlığı barədə metodoloji prinsip təklif edir: «Ümumi səs qanunları haqda monoqrafiamı başladığım Alf Sommerfeltin fikri indiyədək öz qüvvəsini itirməmişdir: «Dünyada mövcud olan fonetik sistemlər arasında (və ya daha geniş olaraq *dil sistemləri arasında*) prinsipial fərq yoxdur»¹. R.O.Yakobson həmçinin tipologiya haqda mülahizələri müasir antroposentrik dilçiliyə yaxınlaşdıran prinsip irəli sürür: «Antropoloqların bildirdiyi kimi, insanlar arasında ünsiyyətin ən diqqətəlayiq xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, heç bir xalq o qədər ibtidai ola bilməz ki, «O insanların ayrı dili var» demək ixtiyarında olmasın»².

R.O.Yakobsonun hər iki qeydi o qədər əhəmiyyətlidir ki, onlar qeyd olunan fikirlərdən kənara çıxır. Belə ki, dillər arasında prinsipial fərq və ya prinsipial fərqlərin olmaması haqda birinci qeyd mahiyyət etibarilə bütün dillərin əsasında duran vahid kod sxeminin olmasını göstərir. Ehtimal etmək olar ki, bütün dünya dillərinin əsasında vahid sxem, bütün dillərin uyğun gəldiyi vahid daxili model durur. *Model* termini özlüyündə yanlış səmtə yönəldə bilər, çünki onun denotatı tipoloji baxımdan əhəmiyyətli qəbul oluna bilər. Əslində ümumən kod modeli universal ifadə səciyyəsi daşıyır. Buna görə də söhbət daxili dil modelindən, kod modelindən gedir.

¹ Якобсон Р.О. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание // Новое в лингвистике. Выпуск 3. М.: Иностранная литература, 1963, с. 95.

² Yenə orada.

Digər tərəfdən, kodun məhz belə eyniliyi ümumən müqayisə üçün əsas hesab olunur. Məsələ burasındadır ki, əgər dünya dilləri vahid universal daxili modelə malik olmasaydı, bizim müqayisə aparmaq üçün real əsasımız olmazdı. Həmçinin hesab etmək olar ki, modellərin xüsusi ümumiliyi və ya onların eyniliyi dilləri dil ailələri daxilində birləşdirir. Prinsip etibarilə müqayisəli-tarixi dilçilik hind-avropa dillərində leksik-semantik və ya fonetik oxşarlıqların aşkar edilməsi ilə deyil, modellərin intuitiv şəkildə duyulmasından başlanır. Yəqin ki, komparativistlərin modellərin eyniliyi barədə bu mülahizələrində dünya dillərinin öyrənilməsində sistem və struktur yanaşmasının əsası qoyulmuşdur. Belə ki, onlar sadəcə işarələrin ümumiliyini deyil, işarələrin konfigurasiyalarının ümumiliyini üzə çıxarmışlar ki, bu da görünür, daha vacibdir. Konfigurasiyaların eyniliyi isə dillərin oxşarlığı deməkdir.

R.O.Yakobsonun danışıqların dilləri necə müqayisə etməsi barədə ikinci qeydi də geniş kontekstdə qəbul olunmalıdır. Faktiki olaraq burada söhbət digər dilin milli-mədəni özgəliyiindən gedir, çünki səs sisteminin fərqliliyiindən danışımağa ehtiyac qalmır. Bunu M.Midə istinad da göstərir: «İnsanlar dili «digər insanların davranışının elə bir cəhəti hesab edirlər ki, onu öyrənmək mümkündür»¹. Davranış cəhətinin təhlili müqayisəli dilçiliyi koqnitiv dilçiliyə yaxınlaşdırır. Əgər dil öyrənilməsi mümkün olan insan davranışı cəhətidirsə, deməli, başqa bir insan olmaq və ümumiyyətlə dəyişmək mümkündür.

Nitqin (həm də dilin) davranış cəhəti geniş mənada komparativistikanı bilavasitə koqnitivizmlə bağlayır. Faktiki olaraq digər dilin öyrənilməsi mümkün olan digər bir davranış olması haqda fikir komparativistika ilə koqnitivizm arasında sıx əlaqənin olmasını göstərir. Komparativistikanın vəzifələrini dilin davranış fəaliyyəti baxımdan dərk edilməsi zamanı davranışdakı fərqlərin müəyyən edilməsi elə linqvistik tədqiqatın məqsədinə çevrilir.

Tədqiqat işinin bu bölməsində müqayisəli təhlilin məqsədlərini koqnitivizm proqramı ilə yaxınlaşdırmaq cəhdi edilir. Qeyd olunur ki, leksik, frazeoloji və paremioloji semantika sahəsində müqayisəli tədqiqat perspektivləri müxtəlif dillərdə vahidlərin koqnitiv xüsusiyyətlərini aşkar edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat işinin **ikinci fəsl** – «Rus və Azərbaycan dillərində semantik sistemlərin müqayisəsi. Sinonimik paradıqların təhlili» -

¹ Yenə orada, s. 95.

iki yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil «Mücərrəd isimlərin sinonimiyası. Rus və Azərbaycan dillərində sinonimik paradigmalardan müqayisəli təhlili» adlanır. Burada mücərrəd isimlər müqayisəli şəkildə tədqiq olunur. Qeyd olunur ki, iki dilin sinonimik sistemləri ardıcıl və kompleks şəkildə müqayisə edilə bilməz, çünki sinonimik lüğətlərdə yüzlərlə söz vardır. Buna görə də iki dilin sinonimik paradigmasının müqayisəli təhlilinin vəzifələrinə tədqiqatın daha prioritet sahələrinin müəyyən edilməsi daxildir. Belə prioritet sahələrdən biri mücərrəd isimlərdir. Sinonimiyası qanunauyğun şəkildə məhdud olan konkret mənalı isimlərdən fərqli olaraq mücərrəd isimlər, bir tərəfdən, dil kodunun assimetriyasını daha qabarıq göstərir, digər tərəfdən, milli şüurun xüsusiyyətlərini, həmçinin tarixi-mədəni amilləri əks etdirir.

Təhlil rus və Azərbaycan dillərində sinonimlər, izahlı, və ikidilli lüğətlərin materialları əsasında qurulur. Leksik vahidlərin funksiyası ilə bağlı material tədqiqata cəlb edilmir. Beləliklə, tədqiqat dilin tarixi baxımından maksimum şəkildə obyektiv səciyyə daşıyır. Digər tərəfdən, aparılan təhlil leksikoqrafik ifadənin zəif tərəflərini də üzə çıxarmağa imkan verir.

Sinonimik paradigmalardan leksikoqrafik təsviri təcrübəsinə səthi yanaşma belə əhəmiyyətli fərqləri üzə çıxarır. Mücərrəd isimlərin sinonimiyasını yaradan konseptlərdən biri «мышление» konsepsiyasıdır. A.P.Yevgenyevanın redaktəsi altında Rus dilinin sinonimlər lüğətində bu isim söz məqaləsində əsas söz kimi verilmir. Başqa sözlə, burada bu sözə aid şərh yoxdur. Lüğətdə yalnız *мысль* sözünə ayrıca yer ayrılmışdır: «Мысль, дума, размышление. То, что заполняет сознание, является предметом раздумий. Мысль – основное, наиболее употребительное слово; дума употр. преимущественно тогда, когда говорится о важных, значительных, торжественных и т.п. мыслях; слово размышление (обычно мн. размышления) употр. по отношению к мыслям, поглощающим кого-л. целиком»¹.

Z.Y.Aleksandrovanın Rus dilinin sinonimlər lüğətində *мышление* sözü göstərilir və onun yanında sinonim kimi yalnız *мыс-*

ль sözü verilir¹. *мысль* sözü ayrıca məqalədə verilir: «мысль 1. см. мышление 2. см. идея 3. см. дума»². Məqalədə *дума* sözünə bu sözlər verilir: «ДУМА, мысль, размышление, раздумье; помысел (книжн.); помышление (уст. и книжн.); думушка (народно-поэт.)»³. *Идея* sözünün məqaləsi isə belə qurulmuşdur: «ИДЕЯ, замысел, концепция, мысль, положение, тезис»⁴.

İki lüğətdən misal gətirilən məqalələr sinonimik sıraların təsviri metodları və prinsiplərində fərqlərin olmasını dəqiq göstərir. Birincisi, Yevgenyevanın Lüğətində əsas sözün mənasının təyini verilir. İkincisi, bu Lüğətdə sinonimlərin həm semantik, həm də üslubi təsviri göstərilir. Üçüncüsü, Yevgenyevanın Lüğətində sinonimik sıranın hər bir üzvü üçün misallar çəkilir. Dördüncüsü, Yevgenyevanın Lüğətində əsas sözə aid hər bir sinonim üçün ayrıca məqalə verilmir. Məsələn, Lüğətdə *дума* və *размышление* sözləri üçün ayrıca məqalə yoxdur.

Aleksandrovanın Lüğətində isə göründüyü kimi, sinonimik sözlərə ayrıca məqalələr də verilir. Onlardan hər birinin təsviri genişlənilir və nəticədə leksik mənanın əsas konseptual nüvəsi yayılmağa başlayır. Bunun nəticəsində semantizasiya «мышление» konseptindən «тезис» konseptinə doğru inkişaf edir. Çətin ki, rus dili daşıyıcılarının dil şüurunda *мышление* və *тезис* sözləri arasında bağlılıq yaransın.

Aleksandrovanın Lüğətində şərh yoxdur, amma *мышление* sözü *мысль* sözü ilə bağlanır. Yevgenyevanın Lüğətində şərh verilir, amma *мышление* sözü yoxdur. *Мысль* sözü məqalənin əsas sözü kimi göstərilir. Bu söz qanunauyğun olaraq «şüurda mövcud olan, düşüncə predmeti» kimi izah olunur.

Ojeqovun Lüğətində *мышление* sözünün mənası belə verilir: «МЫШЛЕНИЕ 1. см. мыслить. 2. Высшая ступень познания – процесс отражения объективной действительности в представлениях, суждениях, понятиях. *Формы и законы мышления*»⁵. Первое значение как абстрактное от конкретного связывается с глаголом *мыслить*. *Мыслить* sözünün lüğət məqaləsində

¹ Словарь синонимов русского языка в двух томах. Том 1. Л.: Наука, 1970, с. 560.

¹ Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка. М.: Русский язык, 1986, с. 234.

² Yenə orada, s.234.

³ Yenə orada, s. 131.

⁴ Yenə orada, s. 172.

⁵ Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1990, с. 370.

yazılmışdır: «МЫСЛИТЬ 1. Работой мысли, ума сопоставлять данные опыта и обобщать познанное. М. образами. Человек, правильно мыслящий. 2. кого-что. Представлять в мыслях. Не мыслит себя вне коллектива. 3. о ком-чем и с неопр. Думать, размышлять, предполагать (устар.). М. о путешествии. Он и не мыслит возражать»¹.

Beləliklə, hər iki halda söhbət fakt, «şüuru dolduran» əşya barədə deyil, prosesdən gedir. Buna görə də *мышление* sözünün Aleksandrovanın Lüğətində verilməsinə baxmayaraq, onun *мысль* sözü ilə eyniləşdirilməsi və şərhin olmaması ona işarədir ki, «мышление» sememası nə bu, nə də digər leksikoqrafik mənbədə göstərilməmişdir.

Azərbaycan dilində «мышление» sememası *təfəkkür* sözü ilə ifadə olunur. Məsələn, Rusca-azərbaycanca lüğətdə qeyd olunur: «МЫШЛЕНИЕ *ср. мн. нет* 1. təfəkkür; человеческое мышление insan təfəkkürü; первобытное мышление ibtidai təfəkkür; 2. düşünüş, düşünmə; мышление образами образlarla düşünmə; 3. fikirləşmə»².

Təfəkkür sözü nə N.Seyidəliyevin və T.Qurbanovanın Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğətində, nə də İ.Məmmədov və H.Həsənovun Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğətində verilməmişdir. *Düşüniş* və *düşünmə* leksemləri də Seyidəliyev və Qurbanovanın Lüğətində göstərilməmişdir. Yalnız *düşüncə* sözü verilmişdir ki, onun da sinonimləri kimi *xəyal* və *fikir* sözləri gətirilir. Bu, *düşüncə* kimi verilir – 1. *Düşüncə* qismində – 2. *Düşüncə* verilir *bax* şüur, düşünmək *bax* fikirləşmək³. Beləliklə, burada «мышление» sememası ifadə oluna biləcək mücərrəd isimdən söhbət getmir. Səciyyəvidir ki, burada *fikirləşmək* feili verilir, amma Rusca-azərbaycanca lüğətdə üçüncü mənaya görə *fikirləşmə* isimi verilir. Lüğətin müvafiq hissəsində *fikirləşmək* feili göstərilir, onun sinonimləri isə Lüğətə görə *düşünmək*, *götür-qoy etmək/eləmək*, *fikrə cümmaq* feilləri çıxış edir⁴. Burada da *fikirləşmə* mücərrəd ismi yoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, *düşüncə* şüurdur və *düşüniş* və *düşünmə* sözlərinə uyğun deyildir. Beləliklə, «təfəkkür» sememası bu Lüğətdə

¹ Yəni orada, s. 369-370.

² Русско-азербайджанский словарь в трех томах. Том 2. Баку: с. 111.

³ Seyidəliyev N., Qurbanova T. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı: Maarif, 2003, c. 80-81.

⁴ Там же, с. 99.

əks olunmur. Rusca-azərbaycanca lüğət isə məhz bu mənani irəli sürməklə tamamilə qeyri-ışlək olan *düşüniş* sözünü göstərir.

Qeyd olunduğu kimi, Məmmədov və Həsənovun Lüğətində *təfəkkür* sözü də verilməmişdir. Rusca-azərbaycanca lüğətdə qeyd olunan *düşüniş* sözü də burada qeyd olunmamışdır. Lüğətdə *düşünmə* sözü göstərilir və ona sinonim kimi *anlama* sözü verilir¹. Buna görə də ikinci dəfə *düşünmə* sözü işlənir və onun sinonimi olaraq *fikirləşmə* leksemi işlədilir. Görünür, burada mücərrəd prosesi ifadə etmək cəhdi olunur. Bu baxımdan Lüğət Rusca-azərbaycanca lüğətilə eyni mövqedən çıxış edir və Azərbaycan dilində *düşünmə* və *fikirləşmə* sözlərinin olduğunu vurğulayır.

Ümumiyyətlə, Məmmədov və Həsənovun lüğətində bu kökdən olan tam bir sözlər sırası verilir ki, bu da həm sözyaradıcı yuva, həm də kökün semantik inkişafı barədə təsəvvür yaratmağa imkan verir. Məsələn, «Düşünmə - fikirləşmə, Düşünmə - anlama, Düşünmək - anlamaq, Düşünmək - fikirləşmək, Düşüncə - xəyal - fikir, Düşüncə - anlaq - şüur - dərrakə, Düşüncəli - ağıllı - şüurlu - anlaqlı - dərrakəli - mərifətli - fərasətli, Düşüncəli - dalğın - fikirli - qayğılı, Düşüncəlilik - şüurluluq - anlaqlılıq - dərrakəlilik - fərasətlilik - mərifətlilik, Düşüncəsiz - şüursuz - dərrakəsiz - anlaqsız - fərasətsiz, Düşüncəsiz - ağılsız - dəli - gic, Düşüncəsizlik - şüursuzluq - dərrakəsizlik - fərasətsizlik - anlaqsızlıq, Düşüncəsizlik - ağılsızlıq - dəlilik - giclik»²

Rus dili və Azərbaycan dillərinin iki sinonimlər lüğətindəki lüğət məqalələrinin müqayisəli təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir. Rus dili lüğətlərində «мышление» sememası əks olunmur. Qeyd olunduğu kimi, Aleksandrovanın Lüğətində *мышление* leksemi verilir, amma bus söz *мысль* sinonimii ilə bağlanır və beləliklə «obyektiv reallığın təsəvvürlər, mülahizə, anlayışlarda əks olunması prosesi» təyininədən kənara çıxarılmış olur. Buradan da yalnız bir nəticəyə gəlmək olar – müasir rus dilində *мышление* leksemının sinonimi yoxdur. Bunu elə həmin leksemnin mənasının mücərrədliyi və məzmunun elmi səciyyəsi ilə izah etmək olar. Lüğətlərdən gördüyü kimi, Azərbaycan dilində «təfəkkür» sememi onomasioloji ifadə tapır. Məmmədov və Həsənovun sinonimlər lüğəti bu semem

¹ Məmmədov İ., Həsənov H. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı: Yazıçı, 1990, c. 157.

² Yəni orada, s.157.

vasitəsilə yaranan sinonimlər sırasını göstərir. Bu sıranın səciyyəvi xüsusiyyəti onun neytral olmasındadır. Azərbaycan dili lüğətlərində «təfəkkür» mənası qeyd olunmur. Bu fakt «düşünmə – fikirləşmə, düşünmə - anlama» leksemlərinin «təfəkkür» sememilə əlaqəsini də şübhə altına alır.

Rus dilində bilavasitə olaraq avropalıların tarixi təsəvvürlərini əks etdirən müsəlmanların dininin adına da diqqət yetirmək maraqlıdır. Yevgenyevanın Lüğətində üç söz verilir: «Ислам, мусульманство, магометанство»¹. Xüsusi olaraq qeyd olunur ki, *магометанство* Məhəmməd peyğəmbərin adının avropalılar tərəfindən düzgün tələffüz olunmamasını əks etdirir. «Müasir dildə “islam” verilən mənanı ifadə etmək üçün əsas söz hesab olunur; XIX əsrin əvvəllərində ən işlək *магометанство* sözü olmuşdur, amma bu söz avropalılar tərəfindən Məhəmməd peyğəmbərin adının düzgün tələffüz edilməməsi ilə bağlı olduğu üçün XIX əsrin sonlarından etirabən tədricən мусульманство sözü ilə əvəz olunmağa başlamışdır»².

Aleksandrovanın Lüğətində *ислам* sözündə *мусульманство* sözü ilə istinad göstərilir³. *Мусульманство* məqaləsində isə sinonim kimi *магометанство* və *ислам* sözləri göstərilir⁴. *Магометанство* sözündə də *мусульманство* sözü ilə istinad verilir⁵. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, Yevgenyevanın Lüğətində sinonimlər sırasının dominantı kimi *мусульманство* sözü verilir. Bu, Yevgenyevanın Lüğətində hazırda bu mənanı ifadə etmək üçün istifadə edilən əsas sözün *ислам* olması haqda fikirlə ziddiyyət təşkil edir.

Bundan əlavə Aleksandrovanın Lüğətində lüğət şərhlərinin olmaması düzgün təsəvvürün yaradılmasını xeyli dərəcədə çətinləşdirir. Lüğətdə hətta üslubiyyətə bağlı qeydlər sistemli şəkildə verilmir. Belə ki, lüğətdə *ислам, мусульманство* və *магометанство* sözləri arasında heç bir üslubi fərqləndirmə aparılmır. Bununla yanaşı, Yevgenyevanın Lüğətində *магометанство* sözü köhnəlmiş leksem kimi göstərilir.

Maraqlıdır ki, Azərbaycanca-rusca lüğətdə də *мусульманство* və *магометанство* sözləri arasında üslubi fərq qoyulmur. Belə ki, Lüğətin üçüncü cildində yazılmışdır: «MÜSƏLMANLIQ сущ. 1. мусульманство, магометанство; ислам; 2. собир. мусульманский мир»¹. Bu da təsadüfi deyildir. Məsələn: «MÜSƏLMAN I сущ. мусульманин, мусульманка; магометанин, магометанка (лицо, исповедующее мусульманство); II мусульманский, магометанский»². Tam aydındır ki, bu lüğət tərtibatçıları *ислам, мусульманство* və *магометанство* sözlərini üslubi baxımdan fərqləndirmirlər.

Müasir rus dilində bu sözlərin təhlili *магометанство* sözünün nəinki köhnəliyini göstərir. Bu leksik vahidə gəldikdə isə o sadəcə işlədilmir. Bundan əlavə bu söz tarixi kolorit yaratmaq üçün istifadə olunur. Məsələn, qədim vaxtlarda kahinlərin nitqini ifadə etmək üçün. Məsələn burasındadır ki, *ислам* və *мусульманство* leksik vahidləri də nə mənasına, nə də üslubuna görə eyni deyildir.

Üslubi baxımdan bu leksemlər kitab və danışq dili amilinə görə fərqlənir. *Ислам* sözü rəsmi və kitab üslubuna aiddir, amma *мусульманство* leksemi məişət və danışq dilində daha çox işlənir.

Müasir rus dilində bu sözlərin anlayış baxımından fərqləndirilməsinə differensial semlərin seçilməsi yolu ilə aparıla bilər. Belə ki, *ислам* sözü üçün belə sem qismində «теория/догма/учение» çıxış edə bilər, *мусульманство* sözü üçün isə – «паства/соборность» və s.

Məmmədov və Həsənovun Lüğətində *islam* sözü verilmir. Burada həmçinin *müsəlmanlıq* sözü də yoxdur. Bu leksik vahidlərin nəzərə alınmamasını yalnız ideoloji prinsiplər baxımından izah etmək olar.

İslam sözü Seydaliyev və Qurbanovanın Lüğətində də göstərilir. Burada da *müsəlmanlıq* leksemi yoxdur. Amma *müsəlman* sözü verilməklə onun *müslim* sinonimi qeyd olunur³.

Azərbaycanca-rusca lüğətin materialı Azərbaycan dilində *islam* və *müsəlmanlıq* leksik vahidləri arasında sinonimiyanın olmasını deməyə əsas verir. Azərbaycan dilində bu sözlər həm semantik, həm də üslubiyyət baxımından fərqlənir. Semantik fərq onunla bağlıdır ki,

¹ Евгеньева А.П., том 1, с. 442.

² Евгеньева А.П., том 1, с. 442-443.

³ Александрова З.Е., с. 185.

⁴ Yenə orada, s.233.

⁵ Yenə orada, s.218.

¹ Азербайджанско-русский словарь в 4-х томах под редакцией М.Т.Тагиева. Том 3. Баку: Эргюн, 1997, с. 512.

² Азербайджанско-русский словарь в 4-х томах под редакцией М.Т.Тагиева. Том 3. Баку: Эргюн, 1997, с. 512.

³ Seydaliyev N., Qurbanova T., с. 209-210.

birinci söz təlim, kitab dili, doqma ilə bağlıdır. İkinci leksem isə müsəlmanın vəziyyəti ilə bağlıdır və buna görə də rus dilindəki *мусульманство* sözü ilə Azərbaycan dilindəki *müsəlmanlıq* sözü arasında fərq var. Hətta demək olar ki, rus dilindəki *мусульманство* sözü mənasına görə daha genişdir, çünki o həm vəziyyəti, xüsusiyyəti, mənsubluğu, həm də ümumiliyi bildirir.

İstənilən halda rus və Azərbaycan dillərində sinonimik sıraların müqayisəsi bir kulturoloji fərqin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur ki, bu da rus dilində *магометанство* sözünün mövcud olmasıdır. Bu leksem rus dilində yalnız köhnəlmiş və tarixi-kulturoloji səciyyə daşıyır. *Магометанство* sözü, fikrimizcə, özündə ideoloji səciyyə də ehtiva edir, çünki islamı Allahla deyil, Məhəmməd peyğəmbərlə bağlayır. Həm keçmişdə, həm də indiki dövrdə Qərbdə elə insanlar var ki, onlar iudaizm və xristianlığın Allah tərəfindən yaradıldığını, islamın isə Məhəmməd adlı şəxs tərəfindən «ortaya çıxarıldığını» düşünürlər.

Tədqiqat göstərdi ki, bir qayda olaraq sinonimik sıralar bir inteqral əlamət ətrafında cəmləşir və bu da həmin sıranın əsası rolunu oynayır. Amma o da aydın olur ki, sinonimik sıra o zaman sistem əlamətləri qazanır ki, daha çox ümumi mənaya malik olan konsept özəl mənaya malik bir neçə konkret semə parçalanır və bunlar da məxsusi sıralar yaratmağa imkan verir. Bu halda konsept maksimum ümumi mənə ilə bir neçə sinonimik sıra yaradır, onlardan hər biri isə ümumi konseptin semlərindən biri ətrafında formalaşır.

Ümumi konsept artıq sinonimik sıranın deyil, istənilən sistemə aid tələblərə cavab verən əsl sistemin təməli kimi çıxış edir. Aydın ki, sinonimik sıra da müəyyən sistemdir. Amma sinonimik sıranı sistem adlandırmaqla biz müəyyən dərəcə buna şərtlik qatmış oluruq, çünki sinonimik sıra bir inteqral əlamət ətrafında mərkəzləşməklə bir istiqamətə yönəlmiş olur. Daha ümumi mənə hər biri müstəqil sinonimik sıranın inteqral əlaməti ola biləcək bir neçə özəl mənalara parçalanmaqla bir neçə istiqamət üzrə inkişaf edir və bu da semantikanın strukturunu sistemə çevirir.

Mənaların inteqral əlamətlərinə görə belə differensiasiyası ümumi anlayışı təmsil edən konseptin faktiki olaraq semantik sahə yaratmasına gətirib çıxarır, çünki bununla müəyyən məntiqi hədd, paradiqmatik və sintaqmatik vahidlik yaranır.

Nəzəriyyənin vəzifələri bilavasitə olaraq praktik tədqiqatları əsaslandırmaqdır. Məsələn, yuxarıda deyilənlərdən belə qənaət hasil

olur ki, leksik-semantik materialın ümumi konseptlər üzrə təsnifatı və dilin leksik fondunun ümumi konseptlər ətrafında cəmləşən sistemlər toplusu kimi öyrənilməsi həm nəzəri dilçilik, həm də leksikoqrafiya üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Aparılan təhlil göstərmişdir ki, mücərrəd mənalı isimlərin semantik qrupu məhz mücərrədlik mənası sayəsində geniş leksik vahidlərlə maksimum dərəcədə uzlaşır. Amma mücərrəd ümumi mənalılar sinonimik sıra yarada biləcək inteqral semantik əlamətlər qismində nəzərdən keçirilə bilməz. Başqa sözlə, sinonimik paradiqmanın qurulması konkret strukturun əsasında duran semantik əlamət üzrə konkretləşmə deməkdir. Sinonimik sıra müəyyən semantik struktur kimi qəbul olunur və buna görə də belə sıra həddən artıq mücərrəd ola bilməz.

Sinonimik paradiqmanın mənanın açılması diapozonu kimi başa düşülməsi faktı sinonimik sıranın semantik sahəsinin diffuz olması demək deyildir. Əksinə, semantik sahə inteqral sem baxımından konkretidir.

Mücərrəd isimlərin konkret şərh çətin olan semantikasının xüsusiyyətləri lüğət şərhini nəzərdə tutur. Sözlün lüğət məqaləsində birinci verilməsi onun mexaniki olaraq sinonimik sıranın dominantı kimi qəbul edilməsi üçün tutarlı əsas ola bilməz.

İkinci fəslin **ikinci yarım fəsl** «Feillərin sinonimiyası» adlanır. Burada təfəkkür və hərəkət feillərinin sinonimik paradiqmaları müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Feil paradiqmalarının seçimi ekstralinqvistik amillərlə şərtlənir. Belə ki, təfəkkür və hərəkət insan varlığını şərtləndirən amillər və eyni zamanda onun əsaslı səciyyəsidir.

A.P.Yevgenyevanın redaktəsi altında Rus dilinin sinonimlər lüğətində *думать* feilinin omonimiyası müəyyən edilir və yalnız onlardan biri təfəkkürə aid olur. Amma belə omonimiyalı semantikanın şərti interpretasiyası kimi də nəzərdən keçirmək olar. Belə ki, birinci sıra «Думать, размышлять, раздумывать, помышлять, мыслить, мозговать (*прот.*), мерекать (*прот.*), кумекать (*прот.*). Сов.: подумать, размыслить, помыслить»¹ və ikinci sıra isə «Думать, полагать, считать. Сов.: подумать, счесть»² feillərindən ibarətdir. Dil daşıyıcıları heç də həmişə bu feillərin ayrı olduğunu hiss etmir. Məsələn: «ДУМАТЬ 1. Направлять мысли на кого-что-н., раз-

¹ Евгеньева А.П., том 1, с. 312.

² Yenə orada, s.313.

мышлять. 2. Полагать, держаться какого-н. мнения. 3. Считать виновным в чем-н., подозревать (прост.). 4. Иметь намерение (разг.). 5. Проявлять заботу о ком-чем-н., беспокоиться»¹. Belə bir amilə də diqqət yetirmək lazımdır ki, *думать* feilinin Ojeqovun lüğəti üzrə beşinci mənası omonimiya yaradır, çünki bu mənada tamamilə başqa semlər – «забота», «беспокойство», «внимание», «опека» reallaşır. Amma elə burada da mənanın strukturu «мысль» semi üzərində qurulur ki, elə bu da S.İ.Ojeqova və onun ardıcılılarına feilin vahid semantik strukturuna əlavə etməyə əsas vermişdir.

Yevgenyevanın Lüğətində *думать, размышлять, раздумывать, помышлять, мыслить, мозговать, мерекать, кумекать* sinonimik sırası əsasən üslubiyyat baxımından fərqlənir. Real sinonimiyanı göstərən fərqləndirici semantik əlamətləri üzə çıxarmaq, demək olar, mümkün deyil. Ola bilər ki, bu, elə nadir hallardan biridir ki, sinonimik sıra yalnız tam sinonimlərdən təşkil olunur. *Мозговать, мерекать, кумекать* kimi loru dil sözləri hesaba alınmır, çünki, birincisi, loru və qarşon sözlər sırası məhdud olmur. Belə hal bilavasitə onunla bağlıdır ki, bu sözlərin əsas funksiyası ekspressiya ifadə etməkdən ibarətdir. Buna görə də dildə ekspressiv ifadələr məhdud ola bilməz. Birincisi, loru sinonimlər faktik olaraq loru səciyyəsi ilə fərqlənən boş işarələr kimi bürüzə olunur, yəni belə sözlər dilin deyil, nitqin atributu hesab edilir.

Думать dominantı ilə qurulan sinonimik sıra vahid sem üzərində qurulur, çünki *дума/мысль* sem səviyyəsində bir əlamətdən ibarət olur. Həm də sem səviyyəsində «мысль» məna elementindən heç nə ilə fərqlənməyən «дума» əlaməti bu fərqlənən «olmaması» səbəbindən «мысль» məna elementi ilə eyniləşir. *Дума* və *мысль* sözləri arasında fərq məna deyil, formal cəhətdən bürüzə olunur. Bu ona gətirib çıxarır ki, bu sıra faktiki olaraq bir semdən təşkil olunur.

Размышлять, помышлять, мыслить feilləri bilavasitə *мысль* kökü ilə bağlıdır. Bundan əlavə önsəkilçisi işləndikdə bu sözlər birbirindən fərqlənmir. Məsələn, *размышлять* və *помышлять* feilləri arasında fərqi yalnız böyük çətinliklə müəyyən etmək olar. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, belə fərqlər, bir qayda olaraq, sözün işlənmə konteksti ilə bağlı olur. Məsələn, *размышлять* feili düşünmə prosesinin davamlı olmasını ifadə edə bilər, amma *помышлять* feili isə *по-* önsəkilçisinin semantikasına uyğun olaraq kontekstdə

¹ Ожегов С.И., с. 185.

«решить, прийти к решению» (qərarə gəlmək, qərar vermək) mənası verə bilər.

Fərqlərin faktiki olaraq olmaması həmçinin *думать-раздумывать* feil cütü üçün də səciyyəvidir. Burada da fərq situasiya ilə bağlı ola bilər və fərqi çətinliklə müəyyən etmək olur. Məsələn, *думать* feili mücərrəd prosesi ifadə edir, amma *раздумывать* sözü isə tərəddüd, qərarlıqlıq və ya düşüncənin dərinliyi və narahatlıq mənalrı verə bilər.

Bütün bunlar real səciyyə daşıyır, belə ki, *думать* feilinin semantik strukturunun diapazonu ilə əhatə olunur. Digər tərəfdən, bütün bunlar bu sözün ümumi və mücərrəd mənasının kombinator variantların faktları kimi görünür. Amma bir məqam da vacibdir ki, *думать* feilinin qeyd olunan situativ mümkün mənalrı nitq situasiyalarının sabit növləri əsasında müəyyən edilən semantik tipologiyasını təşkil edir.

Yevgenyevanın Lüğətində ikinci *думать* feili üzrə *мнить, мыслить* и *чаять* kimi sözlər göstərilir¹. Maraqlıdır ki, Ojeqovun Lüğətində *чаять* feilinin semantik strukturunda bu sıra üçün tamamilə yeni olan semlər göstərilir. Məsələn: «ЧАЯТЬ (устар. и прост.). Ожидать, надеяться на что-н.»². Həmçinin *надеяться* feilinin semantik strukturunun təsviri də diqqət çəkir: «НАДЕЯТЬСЯ 1. Рассчитывать на что-н., возлагать надежду на что-н. 2. Полагаться на кого-что-н., быть уверенным в ком-чем-н.»³.

Həm ehtimal, həm də əminlik düşüncəyə əsaslanır. Deməli, «мысль» seması bu halda da müxtəlif sözləri, yəni müxtəlif mənalı sözləri birləşdirən inteqral əlamət kimi çıxış edir. Leksik mənadaqı dəqiq fərqlərə baxmayaraq, leksik semantikanın denonatu onları birləşdirir.

Azərbaycan dilində eyni sıranın dominantı kimi *fikirləşmək* feili çıxış edir. Seyidəliyev və Qurbanovanın Lüğətində bu sırada növbəti sözlər verilir: «FİKİRLƏŞMƏK, DÜŞÜNMƏK, GÖTÜR-QOY ETMƏK/ELƏMƏK, FİKRƏ CUMMAQ»⁴.

¹ Евгеньева А.П., том 1, с. 313.

² Ожегов С.И., с. 876.

³ Ожегов С.И., с. 876.

⁴ Seyidəliyev N., Qurbanova T., с. 99.

Son ifadə şübhə doğurur, hər bir halda ədəbi dildə onlara, demək olar, rast gəlinmir. Buna baxmayaraq, Lüğət müəllifləri belə bir misal gətirirlər: «Zeynəb qaranlıqda oturub, bu tövr fikrə cumdu (C.Məmmədquluzadə)»¹.

Göstərilən misal birmənalı olaraq dilin müəyyən inkişaf mərhələsindən xəbər verir. Məsələ heç də onda deyil ki, misal C.Məmmədquluzadənin əsərindən götürülmüşdür. XX əsrin əvvəllərində bir çox yazıçılarda olduğu kimi, bu yazıcının da əsərlərində müasir Azərbaycan dili baxımından heç nə ilə fərqlənməyən cümlələrə rast gəlmək mümkündür. *Fikrə cumdu* ifadəsi müasir dildə bir qədər anlaşılmaz qarşılanır. Səciyyəvi haldır ki, belə anlaşılmazlıq bu ifadənin distribusiyası, yəni *bu tövr* ifadəsi də yaradır. Bu ifadə barədə də birmənalı olaraq demək mümkündür ki, müasir Azərbaycan dilində istifadə olunmur.

Götür-qoy eləmək ifadəsi bu sinonimik sıranın tamhüquqlü üzvü olmaqla semantik səviyyədə tam dəqiq şəkildə differensiasiya olunur. Bu söz birləşməsinin semantik strukturunda «qərarlılıq» semi aydın seçilir. Burada «qərarlılıq» fikrin konkret mərhələsini göstərir, daha dəqiq isə elə mərhələ ki, qərar hələ qəbul olunmamış hesab olunur.

Məmmədov və Həsənovun Lüğətində sıra belə verilir: «Fikirləşmək – düşünmək»². Beləliklə, Lüğət müəllifləri yalnız *düşünmək* feilini *fikirləşmək* feilinin sinonimi kimi götürmüşlər.

Azərbaycan dilində də bu feillər arasında, demək olar, semantik fərq yoxdur. Amma burada sözlər situasiyadan asılı olaraq fərqlənir. Belə ki, *düşünmək* feili Azərbaycan dili daşıyıcılarının şüurunda hər hansı problem barədə düşüncələrlə bağlı olur. Eyni zamanda bu fərqlər də kifayət qədər şərtidir.

Rus dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində bu sinonimik sıra konnotativ əlamətinə görə differensiasiya olunmur və ya ümumiyyətlə üslub baxımından fərqlənmir, çünki burada loru sözlər iştirak etmir.

Ümumiyyətlə isə hər iki dilin sinonimik sırası üçün semantik strukturuna görə uyğunluq səciyyəvidir. Rus dilində eyni köklə bağlı olan önsəkilçili sözlər çoxluq təşkil edir. Amma bu sözlər əsasən hər hansı semantik və ya üslub fərqləri nümayiş etdirmir. Fərqlər əsasən sözlərin işlənmə situasiyası və deməli, sabit təsəvvürlərlə bağlıdır.

¹ Yenə orada, s.99.

² Məmmədov İ., Həsənov H., c. 382.

Dünya dillərində semantik sistemdə hərəkət feilləri böyük yer tutur. Mənanın şəxələnməsi və onun differensiasiyası ilə yanaşı, hərəkət feillərinin leksik-semantik paradigması bir çox dillərdə məcazi mənada işlənmə baxımından geniş imkanlara malikdir.

Rus dilində hərəkət feillərinin leksik-semantik paradigması üçün baza rolunu *идти* feili oynayır. Ojeqovun Lüğətində *идти* feilinin 26 mənası verilir. Bu feilin semantik strukturuna geniş diapazonda mənalılar daxildir: «двигаться, переступая ногами»¹ mənasından tutmuş sadə dil kimi səciyyələndirilən «ладно, согласен»² ədat mənasına qədər. Bu mənalılar arasında isə «быть в действии, действовать» (mexanizmin hərəkətinə aid), «пролегать, быть расположенным» (tamaşa barədə) və s. mənalılar yerləşir. *Идти* feilinin semantik strukturunu üçün əsas inteqrasiya edici əlamət kimi «движение» seması çıxış edir.

Əsas üzv *идти* feili olan sinonimik sıranın formalaşması da, gördünür, «движение» differensial seması əsasında baş verir.

Yevgenyevanın Lüğətində *идти* feili olan üç sıra verilir. Birincisi: «Идти, шагать, вышагивать, ступать, выступать, шествовать, переть (прост.) и переться (прост.), топать (прост.)»³. İkincisi: «Идти, подходить, быть к лицу»⁴. Üçüncüsü: «Идти, исходить»⁵.

Feilin əsas nominativ mənası strukturunu kifayət qədər şəffaf olan birinci sırada verilir. Belə ki, *идти* feili «двигаться, переступая ногами» mənasını verdiyi üçün bu mənanı *шаг/шагать* leksemi vasitəsilə də vermək olar. Yəni burada «шаг» bir ayağın irəli atılması kimi qəbul edilir. *Вышагивать* feili *шагать* sözü ilə müqayisədə artıq həm də üslub səviyyəsində fərqlənir. Məsələn, «торжественно шагать». Ojeqovun Lüğətində bu üslub fərqi özünü belə büruzə edir: «ВЫШАГИВАТЬ (разг.). Ходить, идти, мерно или важно шагая. В. в волнении по комнате»⁶.

Выступать feili yalnız semantik deyil, həm də üslub baxımdan fərqlənir. Burada hərəkətin, bir qayda olaraq, təntənəvi səciyyəsi ilə

¹ Ожегов С.И., с.239.

² Yenə orada, s.240.

³ Евгеньева А.П., том 1, с. 415.

⁴ Yenə orada, s.416.

⁵ Yenə orada, s.416.

⁶ Ожегов С.И., с. 127.

bağlı olan semantik fərq də vardır. Məsələn, Ojeqovun Lüğətində: «ВЫСТУПАТЬ ходить медленной и величавой поступью»¹.

Шествовать feilinin differensial əlaməti də həmçinin üslubiyatla bağlıdır. Ojeqovun Lüğətində qeyd olunur: «ШЕСТВОВАТЬ (высок.). Идти, двигаться торжественно, важно»². Beləliklə, hərəkətin özünün səciyyəsi bu feilin müsbət konnotasiyasını müəyyən edir. Deməli, *идти-шествовать* qarşılığında ikinci üzv nəinki konnotasiya, həm də semantik əlamətinə görə seçilir.

Переть və *переться* feillərinin differensial əlamətləri üslubla yanaşı, həm də semantik səciyyə daşıyır. Məsələn, *переть* feilinin mənası belə müəyyən edilir: «ПЕРЕТЬ (прост.). 1. Идти, двигаться (неодобр.). *Прет посреди улицы*. 2. Идти, двигаться куда-н., не считаясь с препятствиями, с запрещением. *П. напролом*. 3. что. Тащить (что-н. тяжелое, громоздкое). *Прет на плечах мешок*. 4. (1 и 2 л. не употр.). С силой выходить наружу, проявляться, обнаруживаться. *Злоба так и прет из него*. 5. То же, что красть. *Прут, что плохо лежит*»³.

Идти feilinin differensial əlamətinə uyğun olaraq burada birinci, ikinci və dördüncü mənalar müəyyən edilir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, birinci və ikinci mənalar arasındakı fərq çətin sezilir. Məsələn, birinci məna üzrə üslubi qeyddə ifadə olunan xoşagəlməzlik çaları nəzərə çarpırsa, xoşagəlməzlik bilavasitə olaraq belə bir halla bağlıdır ki, danışan şəxs hesab edir ki, gedən şəxs, danışanın fikrincə, nəzərə alınmalı olduğu halda, nəyisə nəzərə almır. *Переть* feilinin birinci və ikinci mənaları arasında da faktiki olaraq fərqlər heçə enmiş olur. Birinci mənaya görə nəzərə alınmayan maneənin həqiqət olması, ikinci mənaya görə isə həqiqət olmaması faktı heç nəyi dəyişmir.

Diqqətəlayiqdir ki, *переться* feilinin mənası *переть* feilinin yalnız birinci mənası üzrə müəyyən edilir. Məsələn: «ПЕРЕТЬСЯ (прост.неодобр.) То же, что переть (в 1 знач.). *Куда прешься?* (остановись, не смей идти)»⁴. Maraqlıdır ki, bu lüğət məqaləsində verilən materialın təhlili göstərir ki, bu məna *переть* feilinin birinci mənası ilə deyil (идти, двигаться), ikinci mənası (идти, двигаться

куда-н., не считаясь с препятствиями, с запрещением) ilə bağlıdır. Əgər «*Куда прешься?* (остановись, не смей идти)» ifadəsi işlənirsə, deməli, gedən şəxs nəyəsə məhəl qoymadan gedir, ona isə bunu nəzərə almaq deyilir. Bu, dolayısı ilə onu göstərir ki, Ojeqovun Lüğətində *переть* feilinin birinci və ikinci mənaları üzrə semlər əsassız olaraq differensiasiya edilir, halbuki onlar bir semdə əks olunur.

Beləliklə, *идти* feili bu paradıqmada həm semantik, həm də üslub baxımından genişlənilir, yəni mənanın inkişaf istiqamətləri həm semantikanı, həm də üslubiyatı əhatə edir. Semantik baxımdan «торжественность», «важность», «мерность», «медленность» semləri seçilir. Üslub baxımından isə bu sıranın inkişafı üçün «неодобрение движения» (hərəkətin yolverilməzliyi) çaları səciyyəvidir. Digər tərəfdən, leksemin semantik strukturu bilavasitə müsbət konnotasiyanı da stimullaşdırır. Belə ki, əgər gəzişdə təntənəlik və vaciblik ifadə olunursa, burada yüksək üslub yer almış olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hərəkətin bu paradıqmada qeyd alınan keyfiyyəti və kəmiyyəti *плестись* feili ilə ifadə oluna bilər. Məsələn, Ojeqovun Lüğətində bu feilin mənası belə izah edilir: «ПЛЕСТИСЬ (разг.). Идти медленно, вялой походкой, тащиться (в 1 знач.). *Еле п. от усталости*»¹. Amma bu feil Yevgenyevanın sinonimlər lüğətində əks edilmir.

Bu lüğətdə həm də *плестись* feilinin sinonimi kimi nəzərdə tutulan *ходить* feili yoxdur. Burada *тащиться* feili verilir ki, onun da sinonimləri kimi *тянуться* və *ползти* sözləri göstərilir². Əslində isə bu feillər *идти* feili tərəfindən qurulan vahid semantik paradıqmaya daxil olur.

Идти feilində mənanın «быть к лицу» və *идти* – «исходить» kimi inkişafı da həmçinin əsas «движение» məna elementi ilə bağlıdır. Bu semin inkişafını aydın izləmək mümkündür. Məsələn, «подходить, быть к лицу» (geyim, saç düzümü və s. bəzədə) mənasında iki predmet vardır – insan və bir əşya, geyim, saç düzümü və s. Bunlar bir-birini rədd etmir, əksinə, bir-birinə doğru hərəkət edir, uyğunlaşır (соответствовать), harmoniya yaradır (гармонировать). «Uyğunlaşma» və «harmoniya yaratmaq» semləri mücərrədlik

¹ Yенə orada, s.127.

² Yенə orada, s.892.

³ Yенə orada, s.510.

⁴ Ожегов С.И., с.510.

¹ Ожегов С.И., с.521.

² Евгеньева А.П., том 2, с. 536.

baxımından məhz *getmək* mənasını verir, yəni bir-birinə doğru *getmək*. Elə bu da uyğunlaşma deməkdir.

Üçüncü «исходить» seminə gəldikdə isə bu mənə əsas nominativ mənə olan «двигаться, переступая ногами» mənəsi ilə daha konkret əlaqə yaradır. Məsələn, «Ночь темна, но видно всю деревню с ее белыми крышами и струйками дыма, идущими из труб. Чехов, Ванька»¹. «Исходить» seminin «двигаться, переступая ногами» semi ilə bilavasitə bağlı olması hərəkət edən əşyanın predmetliyi ilə izah olunur. Məsələn, borudan çıxan tüstü.

Burada «двигаться, переступая ногами» seminin həm semantik, həm də üslubi istiqamətlərinə görə vektor təkamülü nəzərə çarpır. Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən semantik və üslubi istiqamətlər üzrə inkişafın özü bilavasitə bu baza seminin məntiqi programına daxil edilmişdir. Belə ki, əgər ayaq atmaqla hərəkət vadırsa, bu hərəkət müxtəlif - asta və ağır, iti və yəndəmsiz ola bilər. Digər tərəfdən, ağır və asta hərəkət də həddən artıq ola bilər. Hər iki hal leksemin strukturunda konnotativ baxımdan möhkəmlənməyə hesablanmışdır. Əgər ağır addımlar mənfilik doğurmursa, onun həddən ziyadəliyi qıcıq oyadır. Elə buradan da leksemin konnotasiyasının müsbət və mənfilik baxımından differensiasiyası aparılır. Nəhayət, «двигаться, переступая ногами» seminin özü mənfəi səciyyələndirilə bilər, çünki bu hərəkət müəyyən istiqamətdə reallaşdırılır, istiqamət isə hərəkət yolunda dayanan nəyinsə nöqtəyi-nəzərindən xoşagəlməzlik və mənfilik nəzərdə tutur. Beləliklə, «двигаться, переступая ногами» semi əsasında sinonimik, həmçinin omonimik, paradigmanın inkişafının bütün tərəfləri bu semin özünün stukturunda vardır.

Azərbaycan dilində bu sinonimik sıra rus dilindəki müvafiq paradigmadan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Burada rus dilindəki *удти* feilinin ekvivalenti kimi *getmək* feili işlənir. Bu sözün nominativ mənası rus dilindəki qarşılığından çoxmənalılığı ilə olmasa da birmənalı olmaması ilə fərqlənir. Belə ki, *getmək* rus dilində həm «идти», həm də «уходить» mənaları kimi verilə bilər. N.Seyidəliyev və T.Qurbanovun Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğətində *getmək* feilinin sinonim sırası belə təsvir edilir: «GETMƏK ... YERİŞ ETMƏK Bu sözlərdən sonra qalxdı və heç bir şey söyləməyib ev tərəfə yeriş etdi (N.Nərimanov), YOLA DÜŞMƏK ... YOL ALMAQ

¹ Евгеньева А.П., том 1, с. 417.

... YOL ETMƏK (ELƏMƏK) ... YOLA RƏVAN OLMAQ ... YOLA DÜZƏLMƏK ... YOLLANMAQ ... ÜZ QOYMAQ ... YÖNƏLMƏK ... İRƏLİMƏK ... VARMAQ Odur ki, bu ayrılıq çağında mən varıram; Atamın daxmasına tək səni aparıram (M.Rahim), DƏYMƏK ... DABAN ALMAQ ... RƏDD OLMAQ»¹.

Göstərilən sıranın müxtəlifliyi aydın şəkildə büruzə olunur. Belə ki, *dəymək* rus dilində «заглянуть» mənası verir və *getmək* və *dəymək* sözlərinin sinonimliyi şübhə doğurur. Digər tərəfdən, lüğət məqaləsində «getmək» mənasını verən söz birləşmələri verilmişdir. Azərbaycan dilində ümumiyyətlə *olmaq* və *etmək* komponentli leksik vahidlərin və söz birləşmələrinin struktur-semantik eyniləşdirilməsi mürəkkəb problemdir. *Daban almaq* kimi söz birləşməsinə gəldikdə isə bu, sözsüz ki, frazeoloji birləşmədir.

«Getmək» mənası olan söz birləşmələri üslub baxımından fərqlənir, *getmək* və *dəymək* sinonimiyasını əsl sinonimiyaya kimi qiymətləndirmək çətindir. Bundan əlavə dildə *getmək* feilinin semantik strukturunda «getmək» və «çıxıb getmək» mənalарını fərqləndirmək sinonimik sırada da müxtəliflik yaradır.

İ.Məmmədov və H.Həsənovun Lüğətində *getmək* feili iki paradigmada verilir. Birinci: «Getmək - yerimək»² və ikinci: «getmək – tökülmək - axmaq»³.

Bu iki lüğət məqaləsi və müvafiq olaraq Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti arasındakı fərqləri mənənin məntiqi bitkinliyə doğru meyilliliyinin olub-olmaması kimi səciyyələndirmək olar. Belə ki, N.Seyidəliyevin və T.Qurbanovun Lüğətində «getmək» mənası olan bütün sözləri əhatə etmək cəhdi edilmişdir. Həm də ifadələrin sadəliyi də kifayət qədər şübhə doğurur. Sözün işlədilməsini göstərən bir misal hələ heç nəyi sübut etmir.

İ.Məmmədov və H.Həsənovun Lüğətində, əksinə, sinonimlərin siyahısı məhduddur. Maraqlıdır ki, bu lüğətlərin heç birində *addamaq* feili əks olunmamışdır. Eyni zamanda bu feil kifayət qədər geniş işlənir və etimoloji baxımdan motivasiya olunmuşdur. Rus dilindəki *шагать* feilindən *addamaq* feili dialektik səciyyəsi ilə fərqlənir.

Azərbaycan dilində bu sinonimik sırada müsbət konnotasiya yoxdur. Yəni rus dilindəki *шествовать* və *вышагивать* feillərinin

¹ Seyidəliyev N., Qurbanova T., c. 102-103.

² Məmmədov İ., Həsənov H., c. 237.

³ Yenə orada.

Azərbaycan dilində üslubi baxımdan qarşılığı mövcud deyildir. Ümumən rus dilindəki paradiqma məntiqi baxımdan daha bitkin görünür. Ola bilər ki, bu, *удму* leksemının birmənalı olması və onun «двигаться, переступая ногами» semantik strukturunun aydınlığı ilə izah edilir.

Aparılan təhlil göstərmişdir ki, bu qrupa daxil olan və aydın ekspressiv məzmunu malik rus dili feilləri Azərbaycan dilindəki substitutlardan daha genişdir. Bundan əlavə Azərbaycan dilində belə substitutlar yoxdur. Buna görə də Rusca-azərbaycanca lüğətdə bütün hallarda təsviri izah verilir. Öz-özlüyündə tərcümə lüğətlərində söz mənasının təsviri semantizasiyaya yaxındır, buna görə də bu proses adətən hərtərəfli səciyyə daşıyır. Amma nəzərdən keçirilən hallarda Rusca-azərbaycanca lüğətdə verilən təsvir qanəddici hesab olunma bilməz, çünki rus dili feillərinin konnotativ məzmunu açıqlanmışdır. Eyni zamanda tam aydındır ki, konnotativ balans sözün semantik strukturunun təşkilində vacib rol oynayır. Lüğət şərhlərinin nə qədər uğurlu olmasından asılı olmayaraq yalnız bir şey aydındır – rus dili feillərinin məzmunu Azərbaycan dilindəki qarşılıqlarından daha genişdir. Bundan əlavə, belə sözlər Azərbaycan dilində leksik-semantik səviyyədə qarşılığını tapmır.

Ümumiyyətlə, rus və Azərbaycan dillərindəki hərəkət feillərinin substitutları kifayət qədər mürəkkəb və birmənalı omlayan hadisə kimi görünür. Rus dili feillərinin ekspressiv qalığı bir qayda olaraq Azərbaycan dilindəki substitutlarda əks olunmur. Bu ondan xəbər verir ki, rus dilində hərəkət feilləri sistemi Azərbaycan dilindəkindən daha mürəkkəbdir.

Nəticədə tədqiqat işinin yekunları verilir. Qeyd olunur ki, sinonimik paradiqmaların formalaşması əlamət səciyyəsi daşıyır. Sinonimik paradiqmaların üzvləri əlamətin aktuallaşması üzrə fərqlənir. Əgər belə vəziyyəti müqayisəli dilçiliyə keçirsək, müxtəlif dillərdə sinonimik paradiqmaların eyni denotativ müxtəlif əlamətləri əsasında aktuallaşması üzərində qurulmasını görmüş olarıq. Tədqiqat göstərdi ki, sinonimiyanın tipologiyası bilavasitə onu koqnitivizm nəzəriyyəsi ilə bağlayır. Rus və Azərbaycan dillərindəki sinonimiya sistemləri dilin semantik sistemində baş verən bütün aktual prosesləri əks etdirir. Məhz buna görə müasir lüğətlər sinonimik paradiqmaları tam tərkibdə təsvir etməlidir. Başqa sözlə, sinonimik paradiqmalar yalnız ədəbi dil normalarını deyil, ümumxalq dili əks etdirməlidir.

Sinonimlər lüğətində ümumxalq dil vasitələri zaman və bütün tələb olunan əlaqələrdə təsvir edilməlidir.

Sinonimlər lüğətinin əhəmiyyətli dərəcədə çatışmayan cəhəti paradiqmanın müxtəlif başlanğıc sözlərlə bir neçə lüğət məqaləsinə bölünməsidir. Bəzən paradiqma tamamilə əsassız olaraq bir neçə məqaləyə bölünür və burada bəzi fakultativ üzvlərlə birlikdə eyni leksik vahidlər təkrarlanır. İzahedici materialın olmaması leksikoqrafların mövqeyini tamamilə anlaşılmaz edir, bununla da paradiqmaların bəzi üzvlərin əlavə olunması ilə əsassız bölünməsi anlaşılmaz olaraq qalır.

Ümumiyyətlə, sinonimlər lüğətlərinin ciddi çatışmayan cəhəti lüğət şərhlərinin olmamasıdır. Yeganə istisna hal kimi A.P.Yevgenyevanın redaktəsi altında Rus dilinin sinonimlər lüğətini göstərmək olar. Şərh inteqral əlamət haqqında heç olmasa cüzi təsəvvür yaratmağa imkan verir, amma eyni zamanda şərhli inteqral əlamət nümayişinə çevirmək düzgün olmazdı. Şərhlərin olmaması sinonim seçimində tam ixtiyarilik təəssüratı doğurur.

Aparılan tədqiqatdan görüldüyü kimi, sinonimlər lüğəti üçün ideal hal inteqral əlamətdən təyindir. Yalnız bu halda və sinonimlər sırasının lüğət məqaləsində şərhinin olması şərti sinonimik sıranın sərhədlərinin çəkilməsi vəziyyəti tam obyektiv səciyyə daşıya bilər.

Həm rus, həm də Azərbaycan leksikoqrafiyasında eyni sinonimik paradiqmaların həcmində fərq müşahidə olunur. Tədqiqat rus və Azərbaycan dilçiliyində sinonimlər lüğətləri arasında əhəmiyyətli fərqləri ortaya çıxardı.

Tədqiq edilən dillərdə əsas paradiqmalar konseptual tamlığına görə oxşardır. Fərqlər isə adətən üslubi səciyyə daşıyır. Rus dilinin sinonimiya sistemində paradiqma nüvəsindən üslub səciyyəli uzaqlaşma adətən mənfi çalarlı olur. Başqa sözlə, burada loru sözlər geniş əks olunur. Azərbaycan dilinin sinonimlər sistemində isə əksinə, nüvədən üslubi sapmalar müsbət çalara doğru dəyişir. Burada dar çərçivədə dil daşıyıcılarının bildiyi ərəb, fars sözləri hələ də işləkdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri aşağıdakı məqalələrdə əks olunmuşdur:

1.Синонимия глаголов мышления в русском и азербайджанском языках. «Учёные записки Таврического национального Университета им. В.И.Вернадского». Симферополь, 2009. 22 (61) № 3, səh.67-71.

2. Концепт «Привязанность» как интегральный признак синонимического ряда в русском языке. «Язык и литература» Bakı, 2007, 6(60), səh.90-93.

3. Синонимия как результат ассиметрии языкового кода и синонимический ряд как фрагмент структуры семантической системы языка. «Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук». Bakı, Bakı Slavyan Universiteti 2007, səh.58-62.

4. Структура концепта «Положительные эмоции» в современном русском языке и ориентация его на синонимические ряды. “Filologiya məsələləri”. Bakı. « Elm və təhsil». 2008, №7. səh.93-100.

5. Концепт «Отрицательная оценка» в русском и азербайджанском языках. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, “Elmi xəbərlər”, Bakı, Azərbaycan Dillər Universiteti, 2008, №3, səh.19-24.

6. Синонимический ряд с доминантой любовь в азербайджанском и русском языках. “Dil ədəbiyyat seriyası”, Bakı, Bakı Slavyan Universiteti, 2008, №1, səh.110-113.

7. Концепт «Смелость» как интегральный признак синонимического ряда в русском языке, “Folologiya məsələləri”, «Elm və təhsil», Bakı, 2008, №2, səh.38-45

8. Глаголы движения в русском и азербайджанском языках. «Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri », Bakı, Bakı Slavyan Universiteti, 2009, №6, səh.49-54

9. Синонимия существительных обозначающих отрицательные эмоции в русском и азербайджанском языках. Страх. «Вопросы филологических наук», Москва, 2009, №1 (35), səh. 82-86.

10. О структуре словарей синонимов. Журнал научных публикации аспирантов и докторантов. 2009. №3, səh. 82-85.

11. Синонимия абстрактных существительных в русском и азербайджанском языках. Мышление. «Вестник Казахского национального университета им. Аль-Фараби». (Серия Филологическая). Алматы, 2010, № 1-2, səh. 120-123.

12. Концепт «Самообладание» в русском и азербайджанском языках. «Filologiya məsələləri», «Elm və təhsil», Bakı, 2010, №3, səh.173-182.

13. Концепт «Волнение» в семантической системе русского и азербайджанского языков. «Dil və ədəbiyyat» jurnalı. Bakı, ADU, 2010 2(73), səh.69-71.

14. Синонимия «сознания» в русском и азербайджанском языках. «Dil və ədəbiyyat» jurnalı. Bakı, ADU, 2010, №3, səh.52-57.

15. Коммутация и синонимия. Mədəniyyətlərarası dialoq linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, ADU, 2010, səh.171-172.

16. Метафизика синонимия как возможность выполнения идентичной функции. II конференция «Русский язык и литература в современном Азербайджане», (тезисы и доклады). Bakı, BQU, 2010, səh.73-76.

17. Синонимические ряды с базовым понятием «Воодушевление» в русском и азербайджанском языках. Крымский научный центр национальной Академии наук и Министерства Образования и науки Украины. Культура народов Причерноморья. 2010, №183, т.2, səh.185-187.

18. Представление о «Гармонии» в русском и азербайджанском языках. Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri (ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi). Bakı, BSU, 2010, səh.64-70.

19. Концепт «Влечение» в русском и азербайджанском синонимике. Русскоязычные и Би (Поли) Лингвизм в Межкультурной коммуникации XXI века: когнитивно-концептуальные аспекты. Материалы III Международной научно-методологической–конференции. Пятигорск, 2010, səh. 46-49.

20. Концепт «Вера» в русском и азербайджанских языках. «Elmi xəbərlər» Bakı, ADU, 2010, №3. səh.127-132.

21. Синонимия глаголов с семантической разнонаправленностью движения в русском и азербайджанском языках. Известия Педагогического Университета. Баку, АГПУ, 2010. № 5, səh.183-187.

22. Сопоставительный анализ синонимических парадигм русского и азербайджанского языков. Монография, Баку, «Элм» 2010, 190 s.

23. Русские глаголы движения. Семантическая дифференциация и субституция в Азербайджанском языке. "Filologiya məsələləri" "Elm və Təhsil" Bakı-2010, №7 s.141-151

24. Синонимия глаголов с семантикой разнонаправленного движения в русском и азербайджанском языках. Известия Педагогического Университета. Баку-№5-2010, с.183-186

25. Синонимия «Жестокости» в русском и азербайджанском языках. Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Bakı Slavyan Universiteti №2, 2011. səh.52-57.

26. Стилистическая дифференциация синонимического ряда как манифестация тенденции означаемого. Filologiya məsələləri. Bakı, Elm və təhsil. 2012, №1, səh.13-18.

27. Синонимия отвлечённых имён существительных. Совесть. ADPU-nun professor-müəllim heyətinin X Elmi konfransının materialları. Bakı -ADPU – 2012, səh. 226-227.

28. Синонимия «гнева» в русском и азербайджанском языках. "Dil və ədəbiyyat" jurnalı № 2 Bakı -2012, səh. 51-56.

29. Синонимические ряды с понятием «возбуждение» в русском и азербайджанском языках. "Dil və ədəbiyyat" Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal 2 (82) Bakı - 2012, səh. 84-87.

30. Представление о «Мировоззрении» в русском и азербайджанском языках. Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. № 3 Bakı-2012, səh. 52-56.

31. Синонимические ряды с отвлечёнными существительными «жизнь» и «Ислам» в русском и азербайджанском языках. Вестник Московского государственного областного университета «Спецвыпуск» №3(4) Москва 2012, səh. 97-104.

L.O.Vəzirova

Rus və Azərbaycan dillərində sinonimikanın müqayisəli təhlili. Konnotasiyanın paylanması

Xülasə

Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə tədqiqat mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, onun obyektinə və predmetinə, əsas məqsədinə, elmi yeniliyinə, nəzəri və praktik əhəmiyyətinə göstərilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar qeyd olunur.

Birinci fəsil «Sinonimiya işarə sistemlərinin təkamülünün qanunauyğunluğu kimi. Rus və Azərbaycan dillərində sinonimikanın müqayisəli tədqiqinin nəzəri əsasları» adlanır. Bu fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil «İşarələr sinonimiyasının semiotik əsasları»na, ikinci yarımfəsil «Sinonimiya dil sisteminin inkişafının nəticəsi kimi», üçüncü yarımfəsil «Müasir komparativistikanın prinsip və metodları»na həsr edilmişdir. Bu fəsildə aparılmış tədqiqatın nəzəri prinsipləri müəyyən edilir.

İkinci fəsil «Rus və Azərbaycan dillərində semantik sistemlərin müqayisəsi. Sinonimik paradimaların təhlili» adlanır. Fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil mücərrəd isimlərin müqayisəli təhlilinə həsr edilmişdir. İkinci yarımfəsildə təfəkkür və hərəkət feilləri tədqiq olunmuşdur.

Nəticədə tədqiqatın yekunları və ümumiləşdirmələr verilmişdir.

**Comparative Analysis of Russian and Azerbaijani Synonymics.
Distinction of Connotation.**

Summary

The dissertation consists of introduction, two chapters, conclusion and list of used literature.

The Introduction deals with actuality of the theme, object and subject of the research, its main aim and scientific novelty, theoretical and practical significance of the investigation, as well as principal propositions carried out to the defence.

The first chapter is called «Synonymy as natural evolution of sign system. Theoretical preconditions of the comparative analysis of Russian and Azerbaijani synonymics». It consists of three subchapters. The first subchapter is devoted to «Semiotic grounds of signs synonymy», the second – «Synonymy as a result of language system development», the third – «Principles and methods of modern comparative philology». Here the theoretical principles of the carried out investigation are determined.

The second chapter is called «Semantic systems of Russian and Azerbaijani on comparative aspect. Analysis of synonymic paradigms». The chapter consists of two subchapters. The first subchapter is devoted to comparative analysis of the abstract nouns. The second subchapter deals with thinking and motion verbs.

In the Conclusion the results of the investigation are given.